

УДК 930.1:303.446.4

Г. М. Михайленко

О. Лотоцький у Празі: від політичних змагань до науково-викладацької роботи

Стаття відтворює діяльність Олександра Лотоцького протягом декількох років перебування у Празі. Замість участі у політичних змаганнях на українських теренах протягом 1917–1920 рр. О. Лотоцькому випадає нагода зайнятися викладацькою, просвітницькою та науковою діяльністю. У статті відображено, що такі умови склалися в середовищі української еміграції в Празі. Прослідковано участь О. Лотоцького у роботі навчальних установ: український вільний університет, Українська господарська Академія в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Український інститут громадознавства. Також зазначено, що науково-організаційну діяльність діяч має можливість провадити, беручи участь у роботі таких організацій: Товариство "Ліга української культури", Українське історично-філологічне товариство, Український республікансько-демократичний клуб. Відтворення цього етапу творчої активності О. Лотоцького розширює уявлення щодо сторінок інтелектуальної біографії науковця.

Ключові слова: О. Лотоцький, інтелектуальна біографія, українська еміграція, викладацька діяльність, науково-просвітницька діяльність.

Статья отображает несколько лет пребывания Александра Лотоцкого в Праге. Вместо участия в политической борьбе на украинских землях в 1917–1920 гг. перед А. Лотоцким открывается возможность заняться преподавательской, просветительской и научной деятельностью. В статье отображается, что такие условия сложились среди украинской эмиграции в Праге. Прослеживается участие А. Лотоцкого в работе учебных заведений: Украинский свободный университет, Украинская хозяйственная академия в Подєбрадах, Украинский высокий педагогический институт им. М. Драгоманова, Украинский институт общиноведения. Также отмечается, что научно-организационной деятельностью А. Лотоцкий имел возможность заниматься, принимая участие в работе таких организаций: Общество "Лига украинской культуры", Украинское историко-филологическое общество, Украинский республиканско-демократический клуб.

Ключевые слова: А. Лотоцкий, интеллектуальная биография, украинская эмиграция, преподавательская деятельность, научно-просветительская деятельность.

The proposed article reproduces several years of Alexander Lototskiy's life in Prague. Instead of participating in political competitions in Ukraine during

1917–1920. O. Lototskiy had the opportunity to engage in teaching, educational and scientific activities. The article shows that such conditions were not in the Ukrainian lands, but among the Ukrainian emigration environment in Prague. The author studied O. Lototskiy's role in the work of such educational institutions as the Ukrainian Free University, the Ukrainian Academy of Economics in the Podebrady, the Ukrainian High Pedagogical Institute of M. Drahomanov, Ukrainian Institute of Social Science. It is also noted that he had the opportunity to conduct scientific and organizational activities by participating in the work of the following organizations: Society "League of Ukrainian Culture", Ukrainian Historical and Philological Society, Ukrainian Republican-Democratic Club. The reproduction of this stage of O. Lototskiy's creative activity extends the information field of his intellectual biography.

Keywords: O. Lototskiy, intellectual biography, Ukrainian emigration, teaching activity, scientific and educational activity.

Початок XXI ст. зберігає багато викликів для науковців, громадських діячів, викладачів. На жаль, на сьогоднішній день питання виїзду за межі України талановитих особистостей залишається актуальним. Звичайно, життя в новій державі містить багато труднощів, проте часто відкриває нові горизонти для професійного зростання. Зважаючи на це, розвідки, пов'язані з відтворенням закордонного етапу життєвого шляху українців, є наразі актуальними.

Життєвий шлях Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939) якраз має своєю складовою емігрантський період, що відкрив перед дослідником нові горизонти інтелектуального та професійного розвитку. Різні віхи життя О. Лотоцького та сфер його діяльності презентовані у працях В. Швидкого [1], О. Дудко [2], Г. Михайленко [3]. Менш висвітленим порівняно з іншими етапами життя діяча є празький період. Проте для повноцінного відтворення інтелектуальної біографії О. Лотоцького він є важливим, адже дає змогу зрозуміти, що сприяло розширенню професійної діяльності науковця та перетворенню його на активного організатора української історичної науки в еміграції. Отже, мета статті полягає саме у заповненні цієї лакуни в інтелектуальній біографії О. Лотоцького.

Емігрантське життя змінило уклад звичної професійної діяльності О. Лотоцького, адже позаду залишилась служба у Державному контролі, політична діяльність протягом 1917–1920 рр. Натомість на перше місце у професійному плані виходять наукова та викладацька робота.

Налагодити життя в еміграції було складно. Становище родини Лотоцьких спочатку було дуже важким. Родина проживала в малому помешканні, а сам Олександр Гнатович змушений був шукати роботу

нічним сторожем на фабриці [4, с. 35]. Однак О. Лотоцький зумів налагодити активну громадську, наукову, публіцистичну, літературну діяльність, відновлення якої було пов'язано з викладацькою роботою, а далі продовжено на ниві науково-організаційній.

На початку 20-х рр. ХХ ст. сприятлива обставина склалася для українських емігрантів в Празі, де з розумінням і прихильністю поставилися до представників політичної еміграції з України, до їх національно-культурних прагнень. У Празі 1920-х рр. виникла низка українських вищих навчальних закладів, метою яких визначалося виховання української молоді, збереження власних наукових традицій. Зокрема, Український вільний університет, Українська господарська академія в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Український інститут громадознавства. У цих установах працювали Д. Дорошенко, В. Щербаківський, Д. Чижевський, Д. Антонович, В. Сичинський та багато інших науковців [5, арк. 9–11]. У 1922 р. О. Лотоцького було запрошено на посаду доцента історії канонічного права Українського вільного університету (УВУ). Він викладав такі дисципліни: Церква і держава, догми церковного устрою, відносини Церкви і держави в сучасних умовах, церковне управління, устрій Церкви, міжконфесійні відносини, церковна адміністрація, церковний суд [6, с. 24–25]. З викладанням цих курсів учений отримав змогу відновити свої наукові студії у галузі історії Церкви.

Викладаючи в УВУ, науковець 1924 р. отримав звання надзвичайного професора після видання праці "Устав князя Володимира Великого". 1926 р. за працю "Церковне право" став звичайним професором університету [7, арк. 5].

О. Лотоцький викладав у ці роки і в Українському технічно-господарському інституті у Подебрадах [8, с. 27–28].

Видавничий відділ УВУ випустив у світ чимало наукових праць, збірників лекцій та навчальних посібників. Тут побачили світ кілька праць О. Лотоцького з історії становлення українського церковного права, зокрема "Церковне право" [9, с. 481–483].

Підсумком спеціальних курсів, які ректор УВУ Д. Антонович читав студентам, стала його документальна монографія "Українська культура", у підготовці якої брали участь С. Наріжний, А. Яковлів, В. Сичинський, Д. Дорошенко і О. Лотоцький. У цій праці можна ознайомитись і зі статтею О. Лотоцького "Українське друковане слово" [10, с. 98–111].

Також Д. Антонович став засновником Музею визвольної боротьби України, у якому було створено низку відділів: табірної

життя з часів війни і таборів післявоєнних, військовий, архівів Союзу Визволення України, політично-дипломатичний, еміграційний тощо. Високий рівень роботи музею та багатогранність його діяльності забезпечували такі визнані на той час особистості, як професори С. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, В. Біднов, О. Колесса і серед них – О. Лотоцький [11, с. 8–10].

У 1926 р. П. Скоропадським було засновано у Берліні Український науковий інститут, який очолив Д. Дорошенко. Навчальний заклад видав низку праць представників української еміграції з метою ознайомити німецького читача з українською культурою. Серед них були мемуари О. Лотоцького та його праця "Автокефалія".

На початку травня 1923 р. у Празі почало діяти товариство "Ліга української культури". Діяльність ліги проявлялася головним чином в організації публічних виступів. З доповідями у Товаристві виступала майже виключно професура українських вищих шкіл: О. Лотоцький, В. Біднов, Л. Білецький, С. Смаль-Стоцький, Д. Дорошенко, С. Шелухін та інші [11, с. 29]. Зокрема, на засіданнях прозвучали такі виступи О. Лотоцького: "Боротьба за національну Церкву", "Громадянин-патріот П. Я. Стебницький" [12, с. 11].

У травні 1923 р. у Празі була створена ще одна організація – Українське історично-філологічне товариство (УІФТ). Головою товариства було обрано Д. Антоновича. УІФТ займався у першу чергу науковою діяльністю. Основною її формою були наукові засідання, на яких зачитувалися реферати, влаштовувалися їх обговорення та наукові дискусії. Вони були прилюдні, і деякі збирали сотні слухачів, головним чином, студентів. Тематика стосувалася історії України, воєнної історії, освіти, історії української літератури, мовознавства, філософії. О. Лотоцький виступав на цих наукових засіданнях з доповідями, що розкривали різноманітні проблеми української історії. Серед них учасники товариства відзначали наступні: "Українська полемічна література як джерело канонічного права", "Правні основи автокефалії", "Свиток Ярослава Мудрого", "Літературна та громадська діяльність Василя Доманицького" [13, с. 12], "Так званий Lex Josephoviana (закон 18 травня 1876 р.)" [14, с. 28]. Загалом за 5 років діяльності УІФТ О. Лотоцький виступив з 7 доповідями [15, с. 21]. Протягом наступних років співпраця продовжувалася, вчений і далі презентував свої виступи на засіданнях УІФТ [16, с. 21]. 18 травня 1926 р. на одному з засідань УІФТ учений оповідав про свою роботу в архіві Державного контролю в Петербурзі, про справи, з якими йому там довелося працювати, зокрема, про ревізію полтавських будівель та роль в цій справі кн. М. Репніна. За цю інформацію О. Лотоцькому

був дуже вдячний Д. Дорошенко, який займався дослідженням відносин Д. М. Бантиш-Каменського та кн. М. Репніна [17, с. 27]. 15 грудня 1926 р. О. Лотоцький брав участь у зборах УІФТ, присвячених українському філософу П. Юркевичу [18, с. 35]. Із повідомленнями про діяльність вже самого Олександра Гнатовича виступали на засіданнях Товариства відомі українські діячі: Д. Антонович "О. Г. Лотоцький – лицар української книжки", Д. Дорошенко "Громадська діяльність О. Г. Лотоцького", В. О. Біднов "Наукова праця О. Г. Лотоцького" [19, с. 9–11]. Товариство влаштовувало також ювілейні засідання на честь своїх членів та інших видатних українських діячів. Одне з них було присвячено 40-річчю наукової діяльності О. Лотоцького [20, с. 3–4]. З товариством у вченого склалися досить тісні і плідні стосунки, тож навіть коли він переїхав 1928 р. до Варшави, відносин не переривав і продовжував бути активним учасником діяльності УІФТ [21, с. 3–4].

Наприкінці 1924 р. було засновано Український академічний комітет (УАК) як автономний орган Історично-філологічного товариства у Празі. Метою його створення було об'єднання українських наукових діячів і координація їхньої співпраці у міжнародних наукових організаціях. Членами УАК були українські вищі школи і наукові товариства в Празі, наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Український науковий інститут у Берліні. Комітет мав також і індивідуальних членів, серед яких був О. Лотоцький [22, с. 211].

Також у Празі виник, як продовження подібної ж організації у Відні, Союз українських журналістів і письменників на чужині. Діяльність союзу виявлялася насамперед в організації публічних засідань, академій, дискусій, літературних вечірок тощо. Тут об'єдналося порівняно небагато письменників, зате значно більше було журналістів. Членом союзу був і О. Лотоцький [11, с. 66–67].

28 червня – 1 липня 1926 р. у Празі проходив Міжнародний бібліологічний з'їзд, на якому з доповіддю "Правне становище української книги в Росії" виступав О. Лотоцький [23, с. 31]. Також він входив разом з Д. Антоновичем, О. Колесою, С. Сірополко до складу комісії, що займалася організацією книжкової виставки у рамках з'їзду [24, с. 40]. Під час бібліологічного з'їзду учасниками було прийнято рішення створити товариство прихильників української книги та видати бібліографічний часопис. Для укладання статуту товариства було створено комісію у складі О. Лотоцького та С. Сірополко [25, с. 27].

21 грудня 1925 р. у Празі було засновано Український республікансько-демократичний клуб. Першим головою клубу і фактичним

його організатором був професор О. Лотоцький. У ньому влаштувалися зустрічі його членів і гостей, виступи, концерти, літературні вечори [26, с. 31]. Сам учений виступав на засіданнях клубу з доповідями про так звану "реєміграцію" та про релігійну справу в Україні [27, с. 41]. 29 січня 1927 р. клуб організував урочистості з нагоди річниці проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради. О. Лотоцький у ході святкувань виголосив промову, присвячену історії боротьби України за незалежність [28, с. 27]. На загальних зборах клубу на початку березня 1927 р. О. Лотоцького було обрано головою управи цієї організації, крім того, учений виступив з доповіддю про українську еміграцію у Франції [25, с. 25]. У цьому ж році, 9 квітня, з ініціативи Українського республікансько-демократичного клубу відбулися ще одні урочистості, з нагоди 10-ої річниці становлення Української Центральної Ради, на яких О. Лотоцький мав можливість ознайомити громадськість зі своєю доповіддю "Пропаший час" та національно-державні висліди з нього" [30, с. 23]. Вступне слово виголосив учений на урочистостях, влаштованих Клубом на честь 40-річчя літературної діяльності Ольги Кобилянської [31, с. 30]. 29 березня 1928 р. клуб організував урочистості, присвячені Т. Шевченку, на яких науковець виступив з промовою [32, с. 25]. Діяльність О. Лотоцького у клубі з пошаною згадували його учасники і після того, як він переїхав до Варшави. Зокрема, на загальних зборах у січні 1929 р. було ухвалено рішення надіслати привітання першому голові клубу – професору О. Лотоцькому [33, с. 26].

10 вересня 1925 р. при Українській господарській академії проходили урочистості, присвячені вшануванню пам'яті В. М. Доманицького з нагоди 15-ої річниці його смерті. О. Лотоцький виступив на цьому зібранні з доповіддю "Василь Доманицький як громадський діяч" [34, с. 35]. На I Українському науковому з'їзді, що проходив у жовтні 1926 р. у Празі, на історичній секції О. Лотоцький виступав з доповідями: "Державно-правні основи автокефалії", "Канонічно-правові основи автокефалії", "Українське полемічне письменство як джерело церковного права" [35, с. 8].

У ці роки учений брав також участь у культурному житті української еміграції у Франції. Він читав лекції у Парижі разом зі М. Славінським, О. Шульгиним, П. Андрієвським, А. Яковлівим та іншими [11, с. 108]. Зокрема, 1 січня 1927 р. в Об'єднаній українській громаді у Парижі О. Лотоцький проголосив доповідь про Українську автокефальну церкву [36, с. 28].

А вже 16 січня в Українському клубі у Варшаві він виступав на тему "Перспективи української державності", в якій доводив, що ідея

української державності з року у рік поглиблюється і міцнішає серед українського народу [37, с. 30].

У Парижі Комітетом для вшанування пам'яті С. Петлюри була заснована Українська бібліотека ім. С. Петлюри. Завданням бібліотеки, як воно сформульоване в першому розділі статуту Бібліотечного товариства, було "сприяти у Франції студіями, присвяченими вивченню України". На чолі Бібліотечного товариства стояла Рада, до якої почесним членом було обрано професора О. Лотоцького, що надіслав свої привітання з нагоди відкриття бібліотеки [38, с. 4–8]. Протягом наступних років О. Лотоцький залишався доволі частим, як для мешканця іншої країни, відвідувачем бібліотеки [39, с. 26]. В архівному відділі Бібліотеки була портретна серія, до якої бібліотека від редакції журналу "Тризуб" одержала портрет професора О. Лотоцького роботи Л. Перфецького [11, с. 34–39]. Власне, сам журнал "Тризуб" побачив світ за ініціативи С. Петлюри, П. Чижевського та В. Прокоповича. Перший його номер вийшов 15 жовтня 1925 р. у Парижі. О. Лотоцький був серед перших співробітників видання і продовжував цю співпрацю до своєї смерті в 1939 р.

У червні 1926 р. загальні збори Празького міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті С. Петлюри прийняли постанову про видання "Збірника пам'яті Симона Петлюри" та затвердили редакційну комісію в складі О. Лотоцького, І. Мазепи, М. Мондрики, М. Славінського, О. Шульгіна [40, с. 5]. С. Петлюрі учений присвятив свою окрему працю "Симон Петлюра як політик і державний муж" [41]. О. Лотоцький брав участь і в урочистостях на вшанування пам'яті Симона Петлюри, що відбулися 1929 р. у Варшаві, на яких він виступив із промовою [42, с. 28].

У 1929 р. О. Лотоцький був учасником VI з'їзду Союзу українських емігрантських організацій у Франції, виконував обов'язки секретаря президії з'їзду [43, с. 15].

Діяльність О. Лотоцького у перші роки еміграційного періоду була дуже насиченою й активною. Однак життя у Празі не задовольняло повною мірою Олександра Гнатовича. Нова перспектива постала ще у 1925 р., коли йому запропонували професорську посаду у Варшавському університеті. Запрошення на кафедру церковного права відбулося за ініціативи Українського Центрального Комітету і Польського комітету допомоги емігрантам з України [44, с. 280]. Учений дав згоду і з 1926 р. мав почати викладати. Проте питання остаточно вирішилося дещо пізніше. 6 червня 1928 р. Організаційна комісія Варшавського університету прийняла рішення укласти з О. Лотоцьким угоду на 3 роки з 1 вересня 1928 р.,

запросивши його на кафедру Історії Православних слов'янських церков та Румунської церкви Православного Богословського відділення Варшавського університету [7, арк. 4–6, 17]. Наступні роки перебування у Варшаві вчений залишався викладачем і завідувачем цієї кафедри і активним учасником науково-просвітницької діяльності українських емігрантів на теренах Європи.

Таким чином, на завершення можна підсумувати, що роки проживання в Празі стали для О. Лотоцького дуже плідними. Викладацька робота та участь у діяльності науково-просвітницьких організацій протягом 1920-х рр. стали гарним підґрунтям для розширення протягом наступних років наукових студії та сприяли перетворенню діяча на активного організатора української історичної науки в еміграції.

Література

1. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / В. П. Швидкий. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – 366 с.
2. Дудко О. О. Олександр Лотоцький: життя в еміграції (1920–1939) / О. О. Дудко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Історія". – К., 1999. – Вип. 63–64. – С. 74–75; Дудко О. О. Олександр Лотоцький: сімнадцять років у "російському Римі" / О. О. Дудко // Література та культура Полісся. – Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи / Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя ; відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПУ, 2000. – Вип. 14. – С. 148–151.
3. Михайленко Г. Історик в еміграції: наукові студії О. Лотоцького у Варшаві / Г. Михайленко // Література та культура Полісся : Регіональна історія та культура XVII–XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 51 – С. 135–143 ; Михайленко Г. М. Становлення О. Лотоцького як інтелектуала-гуманітарія / Г. М. Михайленко // Література та культура Полісся. Серія "Історичні науки". – № 2 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – Вип. 76. – С. 322–333.
4. Зайцев П. Мало було – Лотоцьких / П. Зайцев // Лицар праці і обов'язку : зб. присвячений пам'яті Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто ; Нью-Йорк : Євшан-зілля, 1983. – С. 30–38.
5. Archiwum Główny Akt Nowych, Zespolu 9/1. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1917–1939, спр. № 1055. Materiały informacyjne o działalności Ukraińców w Czechosłowacji; 1931–1934 pp., 11 арк.
6. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 50, 17 жовтня. – С. 17–28.
7. Archiwum Główny Akt Nowych, Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939, – спр. № 4086. Akta osobowe – Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp., 68 арк.

8. Українська Висока Політехнічна школа на чужині. – Нью-Йорк, 1962. Український Технічно-Господарський Інститут (Подебради, Регенсбург, Мюнхен) 1932–1952. – 162.
Т. II. – 1962. – 272 с.
9. Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931. – 458 с.
10. Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.
11. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
12. Поперешній В. Ліга української культури / В. Поперешній // Тризуб. – 1926. – № 31, 16 травня. – С. 9–12.
13. Поперешній В. Наші товариства / В. Поперешній // Тризуб. – 1925. – № 8. – 6 грудня. – С. 11–12.
14. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 33, 30 травня. – С. 27–32.
15. Наріжний О. П'ять літ діяльності УІФТ в Празі / О. Наріжний // Тризуб. – 1928. – № 50 (156). – 23 грудня. – С. 19–26.
16. Хроніка // Тризуб. – 1930. – № 44 (252), 23 листопада. – С. 18–22.
17. Андреев Віталій. Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошокена "Дмитро М. Бантиш-Каменський і його "Історія Малої Росії"). Дорошокен Дмитро. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його "Історія Малої Росії" / Віталій Андреев // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій ; відпов. ред. І. Колесник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – Ч. 2. – 74 с.
18. Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 1. – С. 35–38.
19. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938) / С. Наріжний. – Прага, 1940. – 16 с.
20. Праці Українського Історично-філологічного Товариства в Празі. – Прага, 1926. – Т. 1. – 281 с.
21. С. Н. Шостий рік діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі / С. Н. // Тризуб. – 1929. – № 26 (182), 23 червня. – С. 3–6.
22. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (частина перша) / С. Наріжний. – К., 1957. – 268 с.
23. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 40, 8 серпня. – С. 29–31.
24. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 26–27, 18 квітня. – С. 34–48.
25. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 41, 15 серпня. – С. 26–31.
26. Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 2. – С. 31–32.
27. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 26–27, 18 квітня. – С. 34–48.
28. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 9 (67), 27 лютого. – С. 20–32.
29. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 11 (69), 13 березня. – С. 23–28.
30. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 13 (71), 27 березня. – С. 17–29.
31. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 45 (103), 4 грудня. – С. 29–32.
32. Хроніка // Тризуб. – 1928. – № 17 (123), 6 травня. – С. 21–31.

33. Хроніка // Тризуб. – 1929. – № 7 (163), 10 лютого. – С. 21–29.
34. Українське життя на еміграції // Український Вісник : орган незалежної республікансько-демократичної думки. – Жовтень, 1925. – 36. II. – С. 34–37.
35. Т. О. Український науковий з'їзд у Празі / Т. О. // Тризуб. – 1926. – № 50, 7 листопада. – С. 8–12.
36. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 3 (61), 16 січня. – С. 23–32.
37. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 6 (64), 6 лютого. – С. 26–32.
38. Петлюрівець. Відкриття Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі // Тризуб. – 1929. – № 23 (179), 2 червня. – С. 4–11
39. Хроніка // Тризуб. – 1931. – № 38 (296), 11 жовтня. – С. 23–29.
40. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП "Фенікс", 1992. – 260 с.
41. Лотоцький О. Симон Петлюра, як політик і державний муж / О. Лотоцький. – Париж ; Лондон, 1951. – 76 с.
42. Хроніка // Тризуб. – 1929. – № 24 (180), 9 червня. – С. 21–32.
43. Гість. VI з'їзд Союзу Українських Емігрантських організацій у Франції / Гість // Тризуб. – 1929. – № 23 (179), 2 червня. – С. 15–18.
44. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 25, 4 квітня. – С. 24–30.